

بررسی آواشناسی گویش تاتی جنوبی در استان زنجان

نادره نفیسی^۱

چکیده

تاتی با توجه به اینکه یکی از زبان‌های ایرانی شمال غربی است بیشترین نزدیکی را به زبان‌های فارسی، تالشی، لکی، کردی، زازاکی، گیلکی، مازنی و بلوچی دارد. نظرات بسیاری در مورد ریشه‌ی تاتی داده شده است. برخی به شباهت‌های تاتی با اوستایی اشاره داشته‌اند. عده‌ای نیز کوشیده‌اند به شباهت‌ها و پیوندهای تاتی با پهلوی اشاره داشته باشند. برخی نیز تاتی را به همراه تالشی، مازندرانی، گیلکی و کردی، بازمانده‌های زبان مادی کهن دانسته‌اند. در ولایت خمسه و بلوک طارم مردمانی به این زبان سخن می‌گفتند که در حال حاضر در شهرستان طارم فعلی، هشت روستا به نام‌های سیاه‌رود، باکلور، هزاررود، بندرگاه، چرزه، جمال‌آباد، قوهیجان و نوکیان که همگی در دهستان درام واقع هستند تات زبان هستند. همچنین روایت است که در روستای باستانی خوئین، مردم نیز به تاتی سخن می‌گویند. در این مقاله آواشناسی این زبان در استان زنجان مورد بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی:

زبان تاتی، آواشناسی، زنجان، خوئین، طارم

۱. مقدمه

بعضی از پژوهشگران معتقدند که زبان «تاتی»، زبان کهن مردم آذربایجان بوده است (لکوک، ۱۳۸۳: ۴۸۹). این زبان، یکی از زبان‌های نو ایرانی است که در ناحیه‌ی گسترده‌ای از «ساوه» تا «نخجوان» در قفقاز رواج دارد. به این زبان در استان‌های قزوین، زنجان، آذربایجان شرقی، گیلان و در بخش‌هایی از جمهوری آذربایجان و داغستان گفتگو می‌شود.

تاتی با زبان‌های فارسی، تالشی، لکی، کردی، زازاکی، گیلکی، مازنی و بلوچی شباهت‌های فراوانی دارد. ریشه‌ی واژه‌ی تات روشن نیست اما طبق نظر ارانسکی، «تات» اصطلاحی است به معنی غیر ترک که توسط ترکان مهاجری که بر این مناطق دست یافته و حکم می‌راندند به ایرانی‌تباران ساکن اطلاق می‌شده است (ارانسکی، ۱۳۷۸: ۳۱۶).

گسترده‌ی جغرافیایی رواج زبان تاتی، سبب تنوع گویش‌های گوناگون این زبان است به گونه‌ای که زبان‌شناسان این گویش‌ها را به دو دسته‌ی ایرانی شمال غربی و جنوب غربی بخش می‌کنند. طبق نظر ارانسکی، تاتی در نظام آوایی و دستوری خود به زبان فارسی نزدیک است و نیز تا حدی در نظام آوایی و نحوی از ترکی آذری تأثیر پذیرفته است (همان: ۳۱۵). در نگاهی کلی، زبان تاتی به دو دسته‌ی «گویش‌های تاتی قفقاز» و «گویش‌های تاتی ایران» تقسیم می‌شود. گویش‌های تاتی قفقاز نیز به دو شاخه‌ی «شمالی» و «جنوبی» بخش می‌شوند و از نظر زبان‌شناسی در گروه زبان‌های ایرانی جنوب غربی قرار می‌گیرند و برخلاف گویش‌های تاتی ایران، تمایز جنس دستوری در آن دیده نمی‌شود (لکوک، ۱۳۸۳: ۴۹۰).

گویش‌های تاتی ایران به گروه زبان‌های ایرانی شمال غربی که شامل خانواده‌ی گویش‌های مرکزی ایران نیز می‌شود تعلق دارد. این همانندی در گروه گویش‌های تفرش از این خانواده، به ویژه در گویش‌های وفسی، ویدری و الویری دیده می‌شود. گویش‌های تاتی در این نواحی رواج دارد: ۱. جنوب غربی قزوین، از تاکستان تا اشتهارد؛ ۲. خوئین در جنوب غربی زنجان؛ ۳. خلخال و طارم؛ ۴. هرزند و دیزمار؛ ۵. شرق و شمال شرق قزوین در کوهپایه‌ی رودبار و الموت (Yarshater, ۱۹۶۹: ۱۷-۱۸).

یکی از وجوه تمایز این گویش‌ها، وجود تمایز جنس دستوری و یا عدم وجود آن است. برای مثال در گویش‌های تاتی خلخال و طارم؛ در گزنی، گرتقی، لردی، دیزی، گجلی، و گندمابی در خلخال و نوکیانی، سیاورودی، هزاررودی، جمال آبادی و باکلوری در طارم علیا؛ تمایز جنس

دستوری وجود دارد ولی در دیگر گویش‌های تاتی خلخال، یعنی در اشکستانی، سبویی، دِزوی، کُلوری، شالی، طهارمی، گیلوانی و کَهلی و دیگر گویش‌های تاتی طارم علیا مانند: کَلَسری، شائوانی و چَرزه‌ای تمایز جنس دستوری مشاهده نمی‌شود (Ibid: ۱۷). از دیگر زبان‌های گروه شمال غربی که تاتی با آن پیوند دارد می‌توان به زبان تالشی اشاره کرد.

۲. گویش‌های گروه زبانی تاتی

دونالد ال. استیلو (۱۹۸۱: ۱۳۸-۱۴۱) زبان‌های تاتی و تالشی را در یک گروه قرار داده و آن را گروه زبانی تاتی-تالشی (Tatic) نامیده است. وی گونه (گویش و لهجه)های گروه زبانی تاتی را بر اساس معیارهای زبانی و قومی و نزدیکی جغرافیایی در ده گروه جای داده است. در این تقسیم بندی گونه‌های ۴ و ۵ در حوزه استان زنجان مورد استفاده قرار می‌گیرند.

• گروه ۱: گونه‌های گروه هرزنی-دیزماری

الف) گونه هرزن که اکنون در گلین قیه صحبت می‌شود و بین مرند و جلفا واقع است.
ب) گونه‌های منطقه دیزمار (از جمله کرینگان) و منطقه حسنو در استان آذربایجان شرقی

• گروه ۲: گونه‌های گروه تالشی

الف) تالشی شمالی
ب) تالشی مرکزی
ج) تالشی جنوبی

• گروه ۳: گونه‌های گروه منطقه خلخال در استان اردبیل

الف) منطقه شاهرود خلخال (از جمله درو، شال، کلور، لرد، اسبو، اسکستان، دیز، کرین، گیلوان، خانقاه، کهل، طهارم دشت و چند روستای دیگر)
ب) منطقه خورش رستم (از جمله کَرَنق، کجل و ...)

• گروه ۴: گونه‌های گروه طارمی-کباته ای

الف) گونه‌های طارم علیا در استان زنجان (از جمله هزاررود، سیاورود، بندرگاه، جمال آباد و ...)

ب) گونه‌های گلاس و کباته در منطقه رودبار استان گیلان

• گروه ۵: گونه‌های گروه منطقه خوئین استان زنجان

• گروه ۶: گونه‌های گروه تاتی جنوبی

الف) گونه‌های منطقه رامند استان قزوین (از جمله تاکستان، اسفرورین، چال، دانسفهان، خیارج، سگزآباد، ابراهیم‌آباد ...)

ب) گونه اشتهاارد و گونه‌های منطقه کرج در استان البرز

• گروه ۷: گونه‌های گروه شمال و شمال خاوری قزوین

الف) منطقه کوهپایه قزوین (از جمله رزجرد و ...)

ب) گونه‌های گروه مراغه‌ای در منطقه رودبار علیا (رودبار الموت)

ج) منطقه الموت

• گروه ۸: گونه‌های گروه الویر و ویدر در نزدیکی ساوه در استان مرکزی

• گروه ۹: گونه‌های گروه وفس و اطراف آن در منطقه اراک استان مرکزی

• گروه ۱۰: گونه‌های گروه رودبار (زیتون، الموت، طالقان) در دره شاهرود و سفیدرود

۳. آواشناسی:

مصوت‌های تاتی شمالی / $\ddot{U}, u, o, I, e, a$ ، تاتی جنوبی / $\ddot{U}, o, I, \bar{a}, a$ (e شمالی = a جنوبی؛ o شمالی = $\bar{a}$ جنوبی؛ a شمالی = a یا $\bar{a}$ جنوبی) است. صامت‌ها، همان صامت‌های زبان فارسی هستند.

در نگاهی کوتاه به سیر تحول آوایی از دوره‌ی باستان به دوره نو، به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

X * < q در خوئینی: * -gauš-ara < qarušk "خرگوش"

* < r..q < xīr در خوئینی: * -xrausa < qorusk "خروس"

* < jz -y در هرزندی: * -jani < yan "زن"؛ * -jata < yare "زدن"

$r < -t$ - * در تاتی: $vār < vāta^*$ "باد" در هرزندی: $vör >$; $dūra < dūta^*$ "دود"
 $-r..h < *r^0$ در هرزندی: $here < \theta raya^*$ "سه"
 $r..h/hr > -fr^*$ در هرزندی: $ohra < fratāka$ "فردا"; $heraš < vaxš-fra^*$ "فروختن"
 $d > z^*$ در تاتی: $dŷn < zāna^*$ "دانستن" در هرزندی: $zunus >$; $dumbor < -zāmātar$
 "داماد"

$-v < -v^*$ $vindan$ "دیدن"

صرف: همان گونه که گفته شد جز از چند گویش از این گروه در بقیه گویش‌ها، جنس دستوری وجود ندارد. شمار جمع به وسیلهٔ پسوندهای متعددی ساخته می‌شود:
 در گویش‌های شمالی با پسوندهای $ho-xune$ و $un-xuk$ "پسران";
 در گویش‌های جنوبی با پسوندهای $hā$ و $hā-xuna$ "خانه‌ها" و $un-mard$
 "مردان".

اسم در حالت مفعولی صریح:

در گویش‌های شمالی پسوند $e- / re-$ می‌گیرد.

در گویش‌های جنوبی پسوند $a- / ra-$ می‌گیرد.

پسوندی که بیانگر حالت بایی - همراهی است:

در گویش‌های شمالی پسوند $(r) evoz-$

در گویش‌های جنوبی پسوند $(r) āzā, āz(r) -$ ، $(r) āvāz -$

رابطهٔ مضاف و مضاف‌الیه: الحاق مضاف به مضاف‌الیه از سه طریق انجام می‌گیرد:

۱. مضاف‌الیه به دنبال مضاف می‌آید و فقط در صورتی که مضاف مختوم به $e-$ باشد (در شمالی) و یا مختوم به $a-$ و $-ā$ (در جنوبی) کسرهٔ اضافهٔ $(-y)$ می‌گیرد: $en xahar$

$xanon$ ، $xuna duvār$ ، $bebe y-xune$

۲. ادات ملکی en در شمالی و an در جنوبی می‌تواند پیش از مضاف‌الیه قرار گیرد: $xahar$

$piar an y-xune$ ، $xanon en$

۳. در تاتی جنوبی مضاف‌الیه با پسوند $(r) a-$ - پیش از مضاف قرار می‌گیرد و ضمیر سوم شخص مفرد به دنبال مضاف می‌آید. این ساختار دخیل از ترکی است: $xunayi a-pyar$ (به پدر خانه‌اش).
 صفت: صفت پیش از اسم می‌آید و پایانهٔ $e-$ در گویش شمالی: $e-xub xune$ و $a-$ را در

گویش جنوبی xuna a-xub می‌گیرد.

ضمیر: ضمیر مانند اسم، در حالت‌های مفعولی پسوندهای (شمالی: re-me، جنوبی: a-man)، بایی - همراهی (شمالی: revoz-me، جنوبی: āz-man)، ملکی (شمالی: men-en، جنوبی: man-al) را می‌گیرد.

ضمایر انعکاسی: شمالی: (ni)xiŠte، جنوبی: xiŠtan است. ضمایر اشاره: در شمالی و جنوبی (n)u / (n)i است.

عدد: عدد در زبان تاتی همچون عدد در فارسی است؛ در تاتی جنوبی، در کنار صورت‌های رایج "یازده" و "دوازده" صورت‌های "ده یک" و "ده دو" و ... نیز وجود دارد. از عدد "شصت" به بعد نامگذاری بر مبنای "بیست" نیز دیده می‌شود: "bist sa" "شصت"، "dah bist sa" "هفتاد". فعل: صرف فعل در این زبان بر پایه دو ماده فعلی قرار دارد: ماده مضارع (التزامی، مضارع، امری، تمنایی) و ماده ماضی (ماضی، ماضی استمراری). صفت مفعولی در ساخت ماضی نقلی، ماضی بعید و ماضی شرطی (در تاتی شمالی) به کار برده می‌شود. مصدر برای ساختن مضارع، ماضی غیر تام و ماضی شرطی (در تاتی جنوبی) مورد استفاده قرار می‌گیرد. دو نوع پیشوند فعلی وجود دارد: ۱. پیشوند نمود استمرار -mi- (در ساخت مضارع و ماضی استمراری و در برخی گویش‌های جنوبی در ساخت مضارع و ماضی غیر تام)؛ ۲. پیشوند نمود تام -ba- (در تاتی جنوبی: مضارع و ماضی غیر تام). شناسه‌های ماده مضارع و زمان‌های مختلف ماده ماضی یکی است با این تفاوت که در این زمان‌ها برای سوم شخص مفرد شناسه‌ای وجود ندارد: (مفرد ۱، ۲، ۳: ũm/um، i، ũ/u؛ جمع ۱، ۲، ۳: im، it، ut و در جنوبی ũnd/und، ind، im).

نحو: حالت بایی - همراهی با حرف‌های اضافه e در شمالی و ba در جنوبی به کار برده می‌شود تا نشان دهنده ۱. وسیله ۲. همراهی باشد. در تاتی شمالی، مصدر، با استفاده از پسوند -ge/-de مفهوم زمانی پیدا می‌کند. در تاتی جنوبی این مفهوم به وسیله صفت مطلق بیان می‌شود. صفت مفعولی توصیفی می‌تواند مفهوم فاعلی داشته باشد (لکوک، ۱۳۸۳: ۴۹۳-۴۹۲).

ویژگی‌های گویش‌های تاتی شمالی (کَرینگان، گلین قیه، هرزند) و تاتی جنوبی (بلوک زهرا، سگزآباد، ابراهیم آباد، اشتهارد):

کَرینگانی: در این گویش، تفاوت جنس دیده نشده است؛ مضاف الیه و صفت، پیش از

مضاف و اسم میاید؛ اسم در حالت فاعلی و انواع حالات غیر فاعلی به کار می‌رود؛ نشانه‌های مصدری: -yan, -an, -en است؛ گذشته نقلی و بعید به یک شکل می‌آیند (ذکاء، ۱۳۳۲: ۵۴).

گلین قیه‌ای: در بسیاری از ویژگی‌ها مانند کرینگانی است، اما در نشانه جمع و ضمائر فاعلی با آن تفاوت‌هایی دارد: در این گونه، صرف لازم و متعدی افعال با کرینگانی تفاوت‌هایی دیده می‌شود. نوعی گذشته استمراری، به‌عنوان زمان مرکب در این گونه وجود دارد که امروز در غرب مازندران، در تنکابن و رامسر و اطراف آن رایج است؛ مانند: man berin āmāde "من می‌آمدم". نشانه مصدری -a و -e است؛ māreā "آمدن".

بلوک زهرا، سگزآباد و ابراهیم آباد: در این گویش‌ها، نشانه جمع -un است؛ حرف اضافه پس از اسم در سگزآباد Ču و در ابراهیم آباد xu است. نشانه مفعولی -eS است که پس از اسم می‌آید. تفاوت جنس در اسم و فعل و در سوم شخص مفرد برخی افعال، به ویژه در زمان حال استمراری و گذشته ساده، دیده می‌شود.

اشتهاردی: مذکر و مؤنث حقیقی و مجازی و بن دارد. در صفت، ضمیر، رابطه، حرف ربط و افعال، تفاوت جنس آشکار است. تکیه در تمایز جنس نقش مهمی دارد. در اسم مذکر تکیه همیشه در هجای آخر و در اسم‌های مؤنث بدون استثناء در هجای پیش از آخر است؛ در ضمائر تنها در سوم شخص مفرد ضمیر مؤنث باقی مانده است: juā "او (مؤنث)"; ji "او (مذکر)". در ضمائر مبهم، حروف ربط و واژه‌های پرسشی و در فعل‌ها، بیشتر در گذشته ساده در صیغه‌های سوم شخص مفرد غایب، تفاوت جنس وجود دارد، تنها فعل "بودن" استثناء است که بیشتر صیغه‌های مؤنث هنوز در آن صرف می‌شود. در نحو، مؤنث بودن اسم در صفت‌ها، روابط و افعال مؤنث اثر می‌گذارد.

تاکستانی: ویژگی‌های این گویش نیز تفاوت جنس در مورد اسم، ضمائر، افعال، کاربرد بسیار حرف اضافه پس از اسم و تفاوت صرف در افعال لازم و متعدی در زمان گذشته ساده و داشتن حالت متمم است (شکری، ۱۳۸۱: ۱۹-۱۸)

کتابنامه

۱. ارانسکی، ی. م. (۱۳۷۸)، *زبان‌های ایرانی*، ترجمه علی اشرف صادقی، تهران: سخن.
۲. ارانسکی، ی. م. (۱۳۵۸)، *مقدمه فقه‌اللغه ایرانی*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
۳. شکری، گیتی (۱۳۸۱)، «گویش‌های تاتی»، *دانشنامه جهان اسلام* (ج ۶)، تهران: بنیاد دائره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۴. ذکاء، یحیی (۱۳۳۲)، *گویش کرینگان*، تهران: بی‌نا.
۵. لکوک، پیر (۱۳۸۳)، «گویش‌های کرانه دریای خزر»، *راهنمای زبان‌های ایرانی*، ترجمه حسن رضایی باغ‌بیدی و دیگران، تهران: ققنوس.
۶. محمودی بختیاری، بهروز (۱۳۸۵)، «تاتی»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی* (ج ۱۴)، تهران: مرکز دائره‌المعارف بزرگ اسلامی.
7. Yarshater, E, (1969). *A Grammer of Southern Tati Dialects*, Paris.